

אפרים יעקב

אֶלְגֵּדִים

מחוז, כפר, משפחה

ואיש בתימן

אפרים יעקב

אלגדס

מחוז, כפר, משפחה
ואיש בתימן

עורך: תום פוגל

הוצאת אדרא, תל אביב

Ephraim Ya'aqov
AL-GADES
District, Village, Family and Man in Yemen

Editor: **Tom Fogel**

עיצוב עטיפה: אבי אלקיים
ציור העטיפה: כתב ידו של יודא כ'לף
התכשיט – האוסף הלאומי הדיגיטלי, הספרייה הלאומית
צילום: אחיקם בן יוסף

מסת"ב: 978-965-7773-02-4 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב
כל הזכויות שמורות לאגודה לטיפוח חברה ותרבות – מורשת יהודי תימן
בהוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות – מורשת יהודי תימן

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תש"פ – 2020
© Copyright 2020 by Idra Publishing
Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

לזכרו הברוך של המחבר ד"ר מארי אפרים (אפי)
יעקב נע"ג, מחשובי חכמי תימן וחוקריה בדורנו,
שנסתלק מן העולם בדמי ימיו.

תוכן עניינים

11	ד"ר אפרים יעקב – קווים לדמותו
17	הקדמת המחבר
23	ספר שהוא שיחה – הקדמת העורך

■ חלק ראשון

33	כפרים מוסלמים בסביבות אלגדס	פרק ראשון
49	גבל צבר	פרק שני
57	תעז	פרק שלישי
67	הדרך	פרק רביעי
73	אלגדס	פרק חמישי
83	בתי כנסיות באלגדס	פרק שישי
99	כלכלה	פרק שביעי
117	בין יהודים לגוים	פרק שמיני

■ חלק שני

127	בית יודא כ'לף	פרק תשיעי
135	שבע נשות יודא	פרק עשירי
151	צוואת יודא ופטירתו	פרק אחד עשר
157	רכוש ברוד אם יחיא	פרק שנים עשר
163	התפתחותו הכלכלית של יחיא	פרק שלושה עשר
191	תביעות האחים	פרק ארבעה עשר
197	הגאולה	פרק חמישה עשר
207	ביבליוגרפיה	

"הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל" (ספר הזוהר, נשא, קלד), ואנו נוסיף, על אחת כמה וכמה הספר הגולמי שהותיר אחריו אפרים יעקב ושהודות לתום פוגל הפך ליצירה היסטורית ראויה. קו ברור מחבר בין פועלו האישי של המחבר ובין פועלה הציבורי של עמותת "אעלה בתמר". אפרים, החוקר הבלתי נלאה, יגע רבות וליקט בחריצות עדויות מפי רבים מיוצאי תימן, ואלה נארגו בטוב טעם בספר שלפנינו. באופן דומה פעלה גם העמותה ששקדה במשך כשני עשורים על "מבצע הצלה", ובו חבריה ראינו והקליטו כאלף מזקני עדת תימן וכך בנתה מסד נתונים חשוב לחקר יהדות תימן. המונוגרפיה של החוקר המחונן שהסתלק לבית עולמו בטרם עת על כפר אַלְגַּדְס מצטרפת לשורה ארוכה של ספרי מחקר, שהעמותה פירסמה עד כה או לחלופין השתתפה בהוצאתם כמו במקרה דנן. כך הצליחה העמותה להעמיד על מדף הספרים הלאומי מחקרים חשובים העוסקים בשימור מורשת יהדות תימן במגוון תחומי מחקר, ובכלל אלה: היסטוריה, פיוט ולשון, זמר ומחול, רקמה וצורפות, ואוטוביוגרפיות שרבות מהן משמיעות לראשונה את הקול הנשי התימני שנעדר שנים רבות מההיסטוריוגרפיה הקיימת. העמותה לא אמרה די בפועלה זה, והיא משקיעה רבות להטמעת המורשת בקרב בני העדה ובעיקר לחיזוק הקשר הבין-דורי – בבחינת מעשה אבות סימן לבנים. בפעילותה זו מצאה "אעלה בתמר" שותף נאמן לדרכה והוא מרכז מורשת יהדות תימן וקהילות ישראל בהנהלתו של מר חנניה קורש. באכסנייה מיוחדת זו מתקיימים תדיר אירועים רבים הפותחים לכלל עמך ישראל צוהר אל מורשתה העשירה של יהדות תימן ובה בעת גם אל מורשת תפוצות המזרח האחרות.

עמותת אעלה בתמר

עורך ספרי העמותה, דני בר-מעוז

ד"ר אפרים יעקב - קווים לדמותו -

ד"ר אפרים (אפי) יעקב נע"ג נולד בנהריה ב' באדר תשי"ג (22 בפברואר 1953) ובה גם נתבקש לבית עולמו בי"א בניסן תשע"ה (31 במרס 2015). את לימודיו בבית הספר היסודי ובבית הספר התיכון עשה אפרים בעיר הולדתו; ובמקביל ללימודיו בבתי הספר של מערכת החינוך הישראלית למד ב'חדר' וכן בבית אביו מנחם דאוד יעקב נגאר נע"ג,¹ שהטביע על אפרים חותם בל יימחה. שיכון הפועלים בנהריה, שבו גרו הוריו של אפרים יחד עם רבים מעולי תימן שעלו ארצה בשנות החמישים של המאה העשרים, היה בית היוצר שבו התעצבה אישיותו. בדברים שכתב במבוא לספר 'אלגדס: מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן', שהותיר בכתובים והרואה עתה אור, כתב אפרים: 'כל ימי גדלתי בין זקנות וזקני תימן, ושכונת התימנים בנהריה הייתה לי פיסת תימן בארעא דישראל. מעולי תימן אלה ספגתי כל צליל וכל גוון תרבותי שניתן היה לקלוט'. כל מעייניו של אפרים נתונים היו להכרת מורשתה התרבותית של יהדות תימן, לשימורה ולהנחלתה. היוודעות לתרבותן של כל קהילות ישראל בתימן עמדה לנגד עיניו, אך חיבה יתרה שמורה הייתה בלבו להתעמקות במורשתם של יהודי דרום הארץ על מחוזותיה השונים, שהיקר ביניהם בעיניו היה חוגריה, מקום הולדתם של אבותיו ואבות אבותיו. בשעת רצון ובדיחות דעת אהב אפרים להכתיר עצמו בתואר 'אחרון יהודי חוגריה', הגדרה עצמית שחזר והשמיע שוב ושוב עד שנחקה בלבותיהם של רבים מחבריו.²

- 1 נחלו עין גן, קיצור שגור על לשונם של יהודי תימן, שאפרים נמנה עמם.
- 2 ראו: מאיר בן אברהם עפארי, 'החוגרי האחרון: אפרים בן מנחם דאוד ובדור', מקורות [ביטאון בית המדרש הפתוח ללימוד משנת הרמב"ם] 6 (תשע"ו), עמ' 13-15. הגיליון הוקדש ברובו לדברים לזכרו של אפרים שכתבו כמה מחבריו הקרובים: מאיר עפארי, ירון סרי, אורי מלמד, זכרון חסון, זרח זכריה ושלמה אָביו, שהקדיש שיר לזכרו. גם אבי אלקיים, ידידו הקרוב של אפרים, הקדיש מאמר לזכרו ראו אבי אלקיים, 'אסדר שבחא בליליא דפסחא: פיוט לליל ההגדה

ההשכלה המסורתית שרכש אפרים בילדותו ובנעוריו בנהריה כללה לימודי כתיבת סת"ם והלכות שחיטה. בהיותו בן שלוש עשרה הוסמך לשוחט, ולימים למד גם הלכות מילה וזכה למול בעצמו את שני בניו, דוד ויהונתן, יב"א. התעמקותו בלימוד מורשתה של יהדות תימן על שלל היבטיה, הן במישור האקדמי הן באפיקים התורניים המסורתיים, החלה רק לאחר בואו לירושלים באמצע שנות השבעים, לשם לימודים באוניברסיטה העברית. הוא הגיע לירושלים מיד אחרי שירותו הצבאי, שאת מרביתו עשה ברמת הגולן, ושבעיצומו התרגשה ובאה על הארץ מלחמת יום הכיפורים. באותה מלחמה שירת אפרים במחיצתם של שלושה מאלופי צה"ל, אורי שגיא, אביגדור בן-גל (יאנוש) ורפאל איתן (רפול), שאפרים היה הקשר האישי שלו. באותן שנים שאחרי מלחמת יום הכיפורים החל אפרים להתמסר כל כולו לאהבתו הגדולה – חקר יהדות תימן. העיסוק בה נעשה בד בבד עם לימודיו האקדמיים. נפשו נקשרה בשני מורי הוראה חשובים, מבחירי חכמיה של יהדות תימן בארץ, שייצגו שתי תפיסות עולם הפוכות ממש. האחד היה מרי חיים סינואני, שאפרים הגדירו גדול המקובלים שעלו מתימן למדינת ישראל בעליית 'על כנפי נשרים', בשנת 1950; מלומד זה היה נציג מובהק של המסורת העיקשית, שטיפחה את לימוד הקבלה. ומנגד היה מרי יוסף קאפח, מגדולי חכמי תימן במאה העשרים ונציג נודע ובולט של המסורת הדרדעית, מיסודו של סבו מרי יחיא קאפח, שדחתה את הקבלה על הסף וטיפחה את לימודי ההלכה והפילוסופיה היהודית של ימי הביניים ובעיקר את משנתו של הרמב"ם.

דומה ששני קטבים אלה דרו אצל אפרים בכפיפה אחת. הוא היה רציונליסט, תלמיד הרמב"ם הספוג כל כולו בלימוד הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, שאליה החל להתוודע בלימודיו בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית; אך הייתה בו גם משיכה עצומה לקבלה, שהעיסוק בה אפיין חלקים נכבדים מיהודי תימן ובאופן ניכר את מי שמוצאם מן המחוזות הדרומיים של הארץ. אפרים התוודע לקבלה תחילה בלימוד מסורתי אצל חכמים מבית מדרשו של מרי חיים סינואני, אך לימים גם באמצעות מוריו בחוג למחשבת ישראל, ובראשם פרופ' משה אידל, שבהדרכתו כתב את עבודת הדוקטור שלו, על תולדות הקבלה בתימן. נוסח מעובד ומנופה של מחקר זה של אפרים, 'אלוה מתימן יבוא: פרקים בתולדות הקבלה בתימן' (תשע"ו, 2016), ראה אור ב'מכון בן-צבי' במלאות שנה לפטירתו. על פי צוואתו של המחבר נערך הספר והובא לדפוס בידי כותב שורות אלה, חבר וידיד נפש של המחבר.

של פסח לנביא השבתאי רבי אברהם נתן בנימין אשכנזי, דעת: כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה 84 (2017), עמ' 183-255.

זמן לא רב אחרי בואו לאוניברסיטה העברית בירושלים נעשה אפרים אבן שואבת לכל מכיריו, ואין פלא שחברים רבים נמשכו לאישיותו הסגנונית ולמאור פניו. מעגל החברים סביבו הלך וגדל במרוצת השנים. רבות משיחותיו של אפרים עם חבריו נסבו על כמה ממוריו הנערצים. הוא היה קשור עמם בעבותות הערכה ואהבה, שתה בצמא את דבריהם ואהב לחלוק עם חבריו את שחוזה במחיצתם. ראש וראשון להם הוא פרופ' ישעיהו ליבוביץ, שאפרים היה תלמיד-חבר שלו. אפרים בילה במחיצתו הרבה מעותותיו, ובצדק חש אמון והערכה גם מצד ליבוביץ כלפיו. הדבר בא לידי ביטוי בין היתר בכך שליבוביץ הפקיד בידיו את הוצאתם לאור של שניים מספריו ('אמונה, היסטוריה וערכים' [תשמ"ב, 1982] ו'בין מדע לפילוסופיה' [תשמ"ו, 1987]). לימים הופקדו בידי אפרים חלקים מן העיזבון הספרותי של ליבוביץ. ליבוביץ אהב את אפרים אהבה גדולה, ואין ספק שלא פחות משחיפש אפרים את קרבת המורה חיפש המורה את הקרבה של תלמידו האהוב והמסור. אפרים כיתת את רגליו אל כל קצות הארץ לבתיהם של חכמי תימן בערים, בכפרים ובמושבים. תמיד היה מצויד במכשיר הקלטה כדי להציל מפייהם כל פרט מידע שבאמצעותו יוכל לבנות את מאגר המידע הבלתי נדלה שלו על יהדות תימן. מלאכת איסוף זו נעשתה במסגרת עבודתו בפונותיקה הלאומית שבספרייה הלאומית בירושלים (הקרויה עתה 'ארכיון הצליל הלאומי'), אך עניינו של אפרים בתרבותם של יהודי תימן על ענפיה השונים חרג הרבה ממה שדרשה הפונותיקה. הוא התמסר כל כולו למלאכת התייעוד של מסורות מוזיקליות, של חזנות ונוסחי תפילה, של מסורות לשון ושל מנהג ופולקלור של יהודי תימן, מתוך ניסיון להבין עד תום את העולם הדתי והרוחני שבו צמח ובשאיפה להעשיר עולם זה במחקריו שלו. אפרים היה היסטוריון שדה של יהדות תימן שהתמחה בהיסטוריה שבעל-פה (Oral History). הוא לא ראה בעצמו היסטוריון המשחזר את תולדותיהם של יהודי תימן רק מתוך כתביהם ויוצר מהם סינתזה משלו. מעייניו היו נתונים בעיקר ליצירת קורפוס של המקורות ההיסטוריים שעל פיהם צריכה להיכתב ההיסטוריה של יהודי תימן. כך כתב אפרים בהקדמה לחיבורו על יהודי אלגדס:

בעבודתי זו אין אני בא לנתח או לפתח תיאוריות אלא להציג נתונים היסטוריים. החומר המובא כאן אין לו כל מקור אחר והוא בחינת פעולת הצלה של אמת. מקורותיי כולם הם מפי רב ולא מפי כתב. המידענים כבר מזמן אינם בינותינו ותעודה זו הינה יחידאית עד שהיום היא כבר אינה יכולה להיכתב... עבודתי זו אינה נשענת על אף מקור כתוב. הסיבה לכך היא פשוטה; אין לנו כל מקור אחר על אודות

הנושא הנדון כאן מלבד המידענים. גישתי בעבודתי היא יצירתו של מקור שלא היה בנמצא.³

יתר על כן, אפרים היה חדור תודעת שליחות, שנבעה מהיותו בן להורים מן הדור האחרון לחיים יהודיים בתימן והדור הראשון לחיים חדשים בארץ. הוא סבר שעיקר המאמץ בחקר ההיסטוריה של יהודי תימן צריך להיות מושקע בהצלת חומרים, ולא רק חומרים בדפוס ובכתבי־יד אלא יותר מזה – עדויות שבעל־פה. אין תחום בחייהם של יהודי תימן שאפרים לא היה סקרן להכירו ולתעדו. עבודתו בפונותיקה הלאומית הוקדשה בראש ובראשונה לתיעד מסורות הפיט שהילכו בתימן. בשימורן מילא תפקיד כפול – הן של מאסף, מקליט, מתאר, רושם ומקטלג הן של מסרן, שסיפק בעצמו מידע על המסורות האלה כמעט מכלי ראשון. הוא אף שימר בקולו הערב עשרות פיזטים, ורבים מהם מוגשים להאזנה באתר 'הזמנה לפיוט' (www.piyut.org.il). כל זאת עשה בעבודתו בפונותיקה הלאומית.

במשך קרוב לארבעה עשורים שבהם היינו קשורים בקשרי חברות הראה לי אפרים עשרות קבצים של חומרים שאסף בעמל רב: מילונים למונחים בתחומים שונים (מידות ומשקלות, כלי עבודה, מקצועות שבהם עסקו יהודי תימן), קובצי מנהגים, נוסח חוגרי של הגדה של פסח⁴ ועוד כהנה וכהנה. ואולם בימי חייו, שנגדעו בעיצומם, הספיק לפרסם רק שני חיבורים, שהם אפס קצהו של השפע העצום שאסף וליקט ביגיעה רבה: האחד הוא מהדורה מוערת של 'מעיל קטן': פירוש לספר מעיל שמואל לרבי שמואל דוד אוטולינגי⁵ מאת מרי יחיא צאלח, שראתה אור בשנת תשנ"ב (1992), והאחר – 'תימנה: מבוא לארץ אלחוג'יה' למרי יוסף רצ'א, שפורסם שלוש שנים אחר כך, בשנת תשנ"ה (1995). 'תימנה' הוא מקור היסטורי שיילד אפרים מפי אחד המסרנים שלו, מרי יוסף רצ'א, וכך יצר את מה ששאף לו כל ימיו – מקור היסטורי העומד לרשות החוקרים. חיבור אחר במתכונתו של הספר 'תימנה' הוא ספרו הנוכח 'אלגדס: מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן'. שני החיבורים הללו, 'תימנה' ו'אלגדס', הם דוגמאות מובהקות להיסטוריה שבעל־פה, שזכות גדולה עמדה לאפרים בהעלאתה על הכתב. כך הוא ראה את הזיקה בין שני חיבורים אלה:

במובן מסוים ספרי זה ['אלגדס'] המשכו של ספרי 'תימנה' – מבוא לארץ אלחוג'יה' והמשכה של מגמת איסוף מקורות שבעל פה בהתאם

3 ראו לקמן עמ' 16.

4 מורסאת בבחילו – בני אפרים, היא 'אגדתא דפסחא' על פי מנהג החוגריה דרום תימן, כינס, ניקד וההדיר מהדורה קמא אפרים יעקב בן מנחם דאוד יעקב נגאר וסעידה בת משה אלכהן, נהריה, ירושלים, ושינגטון די סי תשע"ז.

למה שלמדנו שנים הרבה אצל הפרופ' שלמה מורג ובמסגרת עבודתו בפונותיקה שבאוניברסיטה העברית בירושלים. די לה לסקירה קצרה זו על מנת ללמד שלא הרבה נחקר ונכתב על אודות היישוב היהודי שמחוץ לצנעא ומצב המחקר עדיין רחוק מלספק תמונה על דרום תימן היהודית.⁵

בשיחות רבות שקיים אפרים עם אחרוני זקני תימן נזכרו לא אחת שמותיהם של אנשי מפתח בקבלה. אלה היו אישים מרכזיים שלא השאירו אחריהם כתובים, אך לדברי אפרים השפעתם לא הייתה פחותה מההשפעה של מי שכתבו ספרים, מפני שבאישיותם היו דוגמה ומופת לקהלם. אפרים הצר על היכחדותה של מורשתם בתחום זה. בהיותו נחוש לכנס את שרידי מורשתם של חכמי תימן בתחום הקבלה הוא הקדיש לכך את מיטב שנותיו. במסעותיו אל זקני תימן ברחבי הארץ ליקט כתבי-יד והקליט ותיעד מסורות שבעל-פה. לדבריו מלאכתו זו נעשתה כדי לסייע לחוקרים 'לסלול דרך ומסילה להבנת חלק מתהליכי חדירת הקבלה לתימן והשתרשותה בה'.⁶

בעמל של שנים עלה בידי אפרים ללקט את אבני הבניין הנחוצות להעמדת תיאור מקיף של מקומה של הקבלה בתימן, נושא חיבורו האחרון 'אלוה מתימן יבוא', שכבר הזכרתי לעיל, ואשר לדאבון הלב לא זכה לראותו יוצא לאור בחייו. נדבכיו של הבניין שבנה אפרים, ששת פרקי ספרו זה, משרטטים את קווי המתאר של הנושא ואף חודרים אל מעמקיו. פרק המבוא בספר מתאר את תהליך דחיקתה של המסורת הפילוסופית מפני הקבלה ועליית קרנה של הקבלה החל במאה השש עשרה. בעקבותיו בא פרק העוסק בהתמודדותם של חכמי תימן עם חדירת הקבלה ובפולמוס שניטש בין המצדדים בה למתנגדים לה. הפרק השלישי עוסק בספר 'הזוהר', יצירת היסוד של הקבלה, בדרכי לימודו של הספר בתימן ובמקום שתפס בשכבות שונות בציבור היהודי התימני. הפרק הרביעי דן ביחסי הגומלין שבין מנהג, קבלה והלכה, ומתואר בו בפירוט החותם שהטביעה הקבלה על ההלכה והמנהג. הפרק החמישי מוקדש לשירה שהתחברה בהשראת הקבלה. הפרק השישי, החותם את הספר, עניינו המחלוקת הגדולה שפילגה את יהודי צנעא בראשית המאה העשרים לשני מחנות, הדרדעים והעיקשים. אפרים הראה שהמחלוקת על הקבלה אפיינה את הקהילות היהודיות במרכז תימן, או ביתר דיוק בצנעא ובנותיה. אולם מחוזותיה הדרומיים של הארץ, דוגמת שרעב ואלחוגריה, היו ספוגים כל

5 ראו לקמן עמ' 16.

6 אפרים יעקב, אלוה מתימן יבוא: פרקים בתולדות הקבלה בתימן, ירושלים תשע"ו, עמ' 25.

כולם בתורת הקבלה, ולא היה בהם מי שפצה פה וצפצף נגדה. אפרים הטעים שהחלל בחקר הקבלה בתימן בכלל ובדרום הארץ בפרט נובע גם מן החלל הגדול בחקר אזוריה הדרומיים של הארץ. מסיבות אלו ואחרות לא זכתה הקבלה לתפוס את מקומה בעבודותיהם של חוקרי תרבות תימן, וחקר הקבלה בתימן עודנו מצוי בראשיתו.

יאים הם הדברים שבהם סיכם אידל, ממוריו המובהקים של אפרים, את תרומתו של אפרים לחקר הקבלה בתימן: 'כמו אבותיו התימנים, גם הוא פעל באינטנסיביות ובטוטליות, שמשמען פעילות בראש ובראשונה בעולם הקונקרטי. כך השתלבו בחייו שתי המגמות המרכזיות, והמתחרות זו בזו, בתרבותם של יהודי תימן. החיבור שלפנינו הוא תרומה משמעותית ביותר הן לחקר הקבלה כתופעה תרבותית הן לחקר תרבות היהודים בתימן'.⁷

ההערכה והאהבה שרחשו רבים לאפרים ניכרה היטב בשני מעמדות של התכנסות לזכרו שהגיע אליהם קהל רב של בני משפחה, עמיתים וחברים. ההתכנסות הראשונה נערכה באוניברסיטת בר-אילן לציון השלושים לפטירתו, והשנייה התקיימה באוניברסיטה העברית בירושלים – ביזמה משותפת של 'ארכיון הצליל הלאומי' ו'מכון בן-צבי' – במלאות שנה לפטירתו ולרגל הופעת ספרו על הקבלה בתימן. בשני המעמדות דיברו מוריו, תלמידיו, חבריו ובני משפחתו של אפרים והעלו קווים לדמותו רבת החן והחיוניות.

תלמידו וידידו של אפרים, תום פוגל, נטל עליו לעסוק בעיבודו ובהכנתו לדפוס של הספר על אלגדס, הרואה כאן אור, וחברו של אפרים, ידידי פרופ' אבי אלקיים, נענה ליזמה לפרסמו בהוצאת הספרים "אדרא" שהוא עומד בראשה. יבואו שניהם על התודה והברכה על תרומתם החשובה.

החלל שהותיר אחריו מורגש בהודמנויות ובהקשרים רבים, והוא נעשה מוחשי ביתר שאת כשאני מגיע לגבעת רם, המקום שהיה ביתו השני של אפרים רוב שנות חייו. דמותו מרחפת וחופפת על המקום.

חבל על דאבדין ולא משתכחין!

מאיר מ' בריאשר

האוניברסיטה העברית בירושלים

7 משה אידל, 'עם הספר ובלי המחבר', יעקב (שם), עמ' 21.

הקדמת המחבר

כבר זכה הכפר אלגדס וזכו תושביו כי פרופ' ש"ד גויטיין יעסוק בהם. חוקר זה נתעלה בחקר יהדות תימן והתווה בו נתיבות עולם. במאמרו 'דיוקנו של כפר אורגים תימני'¹ מתאר גויטיין את מושב היהודים בכפר אלגדס, ובין המשפחות שבכפר מונה גויטיין גם את בית כ'לף כ"בית אב שעוצמתו היתה רבה"². בדברי כאן מציע אני לפני הקורא את קורותיו של בית כ'לף, ואם אדייק בדברי, את הקורות את אחד מבניה של משפחת כ'לף – יחיא³ יודא⁴ סאלם כ'לף.

האיש

אל יחיא⁵ יליד שנת 1910, נתודעתי שעה שיצאתי לחפש אחר משפחת סבי, אבי אבא, דאוד יעקוב⁶ נגאר המ"ל⁷, שהוא ככל הנראה יליד הכפר אלגדס כפרו של יחיא. בנסיבות הקשות של הגלות נדד סבי והגיע לארץ החוגריה

- 1 ראו גויטיין, דיוקנו של כפר אורגים.
- 2 שם, עמ' 221.
- 3 יחיא הוא שם משותף ליהודים ולמוסלמים כאחד, וראויה היא בדיקת השמות המשותפים ליהודים ולמוסלמים בתימן.
- 4 יודא ולא יהודה, פראים ולא אפרים, ועוד שינויי שמות כיוצא באלה. ליודא כ'לף היו שלושה אחים: סאלם, חסן, וסעיד.
- 5 יודא אביו של יחיא נהג לרשום את תאריכי לידת ילדיו בתוך ספר 'ילקוט משה' שהיה מצוי גם בחוגריה. היו מי שכרכו בתוך הספר דף ריק הקרוי קרוץ בו נהגו לרשום דברים מדברים שונים כגון לידת ילדים. המלה קרוץ נגזרת מהמלה מְקַרֵץ שהוראתה באלגדס כורך ספרים. בחוגריה קרוי כורך הספרים מְכַבֵד.
- 6 כך נוהגים יהודי דרום תימן להגות יעקוב וכך נהגתי אף אני כאן.
- 7 'השם מְחִיל לִיה' כך נוהגים לומר בדרום תימן. יש האומרים 'הוא באלף מחילה'.

כפי שבדיוק אירע לשניים מאחיו של יחיא כ'לף עצמו.⁸ חזונו קומתו והילוכו המרשימים של יחיא האיש והדר תארו, היה בהם ללמדני שלפני בן מלכי קדם ניצב אני וכדאי הוא הדבר ללמוד את האיש ואת שיחו. יחיא עצמו ער לכך שאין כפרו אלגדס כפר נוסף בין אינספור כפריה של תימן אלא זהו כפר בעל היסטוריה יהודית שעיקר תושביו היו יהודים. בקצה הישוב התגוררו מספר מועט של משפחות ערביות שגם לפי מעמדן נראה שהן נסתפחו לכפר היהודים בימים מאוחרים יותר.⁹

גיבורו של ספרנו זה הוא יחיא יודא כ'לף בן אלגדס, בכור אשתו הששית – מתוך שבע – של אביו יודא. יחיא מתאר את סביבותיו של הכפר בו נולד, את הכפר בו גדל את משפחתו ואת תהליך התבססותו הכלכלית, ורובי הדברים המובאים כאן הם משלו. להשלמת פרקים נזקקתי לכרטיסייטי ממנה הבאתי הרבה הרבאות¹⁰ של חומר.

במובן מסוים ספרי זה הוא המשכו של ספרי 'תימנה – מבוא לארץ החוגריה' והמשכה של מגמת איסוף מקורות שבעל פה בהתאם למה שלמדנו שנים הרבה אצל הפרופ' שלמה מורג, כמו במסגרת עבודתי בפונותיקה שבאוניברסיטה העברית בירושלים. די לה לסקירה קצרה על מנת ללמוד שלא הרבה נחקר ונכתב על אודות הישוב היהודי שמחוץ לצנעא ומצב המחקר עדיין רחוק מלספק תמונה על דרום תימן היהודית.

עבודתי זו אינה נשענת על אף מקור כתוב. הסיבה לכך היא פשוטה, אין לנו כל מקור אחר על אודות הנושא הנדון כאן מלבד המידענים. גישתי בעבודתי היא יצירתו של מקור שלא היה בנמצא. הרבה מהדברים המובאים כאן הם זכרונו הבנתו וראייתו של המידען תושב המקום במקרה דנן יחיא יודא כ'לף, את כפרו את סביבתו את קהלו ואת תרבותו. נתתי ליחיא כ'לף לקרוא את מאמרו של גויטיין על אלגדס וחלק מהדברים נראו לו תמוהים. במסגרת נודדיו והליכותיו האינסופיות בדרכים, בעיקר במסלולים מן אלגדס לתעז לדר'י-סופ'אל לאלמג'רבה ולמקומות נוספים למד יחיא הרבה על אודות האזור והתרבות של סביבות אלגדס הקרובות והרחוקות. עצם הזקקות לדרכים הביאה אותו לעסוק באספקת קאת, בגביית מס הגזיה

8 סעיד בן יודא כ'לף בן אלחומרית וחסן בן ברוד אחיו של יחיא מאם ומאב (ראו להלן). יחיא כ'לף מן אלגדס הכיר את סעיד סולימן אלכהן מבני-עבאס. יחיא הגיע לחוגריה על מנת לקנות ספרים מאיזור בני עבאס. מאלגדס היו באים לחוגריה לקנות מְצוֹת, כלומר אתרוגים לסכות.

9 הרבה ממה שמובא בעבודתי זו הוא בבחינת 'לדבריו'.

10 ריבוי לריבוי שנתחדש אצל יהודי תימן בארץ ישראל.

והעברתו לשלטונות אם בתעזו אם בד'י-סופאל. עיסוקו העיקרי של יחיא, סחר בבגדים ובאריגים הקנה לו גישה וכניסה למקומות שלטון מרכזיים ואסטרטגיים כמו מטמונות הנשק של השלטונות החבויים בהרים שם למד יחיא תכסיסי מלכות. למקומות אלה איש לא הורשה להיכנס.

עם השנים הרחיב יחיא את חוג מכריו היהודים והערבים עד שהכיר למשל את כל יהודי תעז. הוא הכיר את שיך' אלמורבעא שאף ביקר בביתו, ובאחת הפעמים נלווה הוא לאמיר אלגייש בביקורו ב'מעלאמת אלשבזי' שבאלמג'רבה.¹¹ כבן עשר שמע יחיא כ'לף על אודות מרי יעיש אלמונגם. הוא התיידד עם עמרן יודא אלכהן מן אלגורא, עם מרי עואץ' חיים מחרף-אלהיגה ועם סעיד סולימן אלכהן מבני-עבאס, עם יהודים מסינואן הסמוכה לאלגבזיה שבצפון החוגריה. בידוע שגויים ויהודים מכל קצות תימן ואף מחוצה לה הגיעו לאלמג'רבה. את מרי חיים סינואני איש סינואן הכיר יחיא רק באלמג'רבה לשם נהג מרי חיים להגיע.

יחיא נישא לחממה בת מס'לם יַעקוב אַלת'רם, נכנס¹² לארץ בהיותו בן ארבעים, נסתלק¹³ ברמתיים ונקבר בטליתו היפיפיה שנארגה באלגדס, טלית של יום הכפורים.

העבודה

עבודתי זו נחלקת לשני חלקים. החלק הראשון מהווה רקע היסטורי תרבותי כלכלי לחלקה השני של עבודתי. העבודה הולכת ויורדת מן הכלל אל הפרט. בתחילה עוסק אני בסביבה הגיאוגרפית והמוסלמית של סביבות אלגדס, בכפר אלגדס עצמו ובמעמדו באזור, בבתי כנסיות של אלגדס, בגבל צבר ובעיר תעז, בעצם השימוש בדרך, בכלכלה וביחסים שבין יהודים לגויים. בחלק השני למן הפרק התשיעי ואילך עוסקת עבודתי במשפחת יודא כ'לף, בשבע נשותיו של יודא כ'לף, בצוואת יודא ובפטירתו, בגבור סיפורנו יחיא יודא סאלם כ'לף, ברכושה של אם יחיא, ברכישת השדות, בתביעות האחים ובגאולה. ככלל, בעבודתי מוסיף אני פרטים הרבה על מה שכבר תיאר גויטיין במאמרו.

הכפר אלגדס אינו שייך לשרעב ולא לחוגריה ועיקר פרנסת הכפר

11 היא מעלאמא היא בית כנסת.

12 אין יהודי תימן אומרים עלה לארץ ישראל אלא נכנס.

13 זו הלשון הנוהגת בתימן.

מהעיירות ד'י־ספאל וגבֶּלָה. לכפר היתה עוצמה כלכלית רבה ובו היה מיקבץ של יהודים עשירים על פי כל קנה מידה. הרבה עסקו באריגה לצד מסחר ואדמות חקלאיות. גם אגירת תבואה, ולא רק אריגה וחקלאות, שולבו במערך הכלכלי של אלגדס. עושרם של חלק מיהודי אלגדס הביאם לשימוש רב בערכאותיהם של גוים – אין בדברינו כאן ולו דיון אחד שנתקיים בפני בית דין יהודי – ובעבודתי מביא אני ענייני משפט כפי ששמעתיים. חשיבות רבה יש בלימוד הבנתם של יהודי תימן את חוקי הארץ על מערכת המשפט שלה, ואת מידת התערותם ושימושם בה.

עבודתי זו כולה היסטוריה שבעל פה (Oral history), עמל מאומץ שהקורא יחוש בו. כל ימי גדלתי בין זקנות וזקני תימן, ושכונת התימנים בנהריה היתה לי פיסת תימן בארעא דישראל. מעולי תימן אלה ספגתי כל צליל וכל גוון תרבותי שניתן היה לקלוט. בעבודתי משוקעות מסורות שאוזני קלטו משך עשרות שנים מפי אינספור מידענים למן ימי המעברה, השכונה, ועד אחרוני המידענים, ובעיקר המידעניות, החיים איתנו היום, עניינים המשמשים מסד נתונים חשוב בנושא דרום תימן.

בידוע שבעבודת שדה מוטלת על החוקר מחויבות להכיר היטב את המידען. יש והוא גוזמן ויש והוא בעל נטיה דתית חריפה המקלקלת את השורה. יש להבין את רוחב אופקיו של המידען, את נטיותיו החברתיות, הבנתו הכלכלית, החקלאית והמשפטית ולהיות ער לחלוטין לטיב ולרמת הסבריו. החוקר חייב להיות דרוך לחלוטין כל העת על מנת לזהות את מגבלותיו של ההסבר כמו זה של המסביר בכל הקשור לעניינים כמו מרחק, רוחב אורך וגובה של תיאורי בית, חומה, עיר, דרך וכדומה.

דורנו היה אמור להיות דור התיעוד ההיסטורי שבעל פה, דור המכין מונגרפיות לדורות הבאים. מן הבחינה האנתרופולוגית חיים אנו, דור התפר, בסופה של תקופה היסטורית יחודית של העם היהודי, תקופת חיסול גולה, לפחות בכל הקשור ליהדות שבארצות המזרח, תקופה בה ניתן להציל עוד משהו משרידי עולי תימן קודם שעולם זה יעלם לנצח. הגם שעדיין ניתן להציל משהו, מרביתם של זקני תימן שוכני עפר המה ועמם מתה חכמה. תקופה היסטורית זו, שעיקרה היסטוריה שבעל פה, לא נוצלה לצערי כדבעי ותחושת שרובה של ההיסטוריה היהודית תימנית של העת החדשה, ואף למעלה מכך, שוכנת עפר.

עבודה זו מוגשת לקורא עם חששות לא מעטים. הרבה עניינים ניתנים כיום לאימות בעזרתו המצוינת של האינטרנט לצד הספרות הענפה הזורמת

אלינו כל העת מתימן. מידע הזורם אלינו מתימן משנה ומבהיר הרבה את ידיעותינו אודות תימן ועיקר העיקרים את תפיסתנו את הארץ ואני ער לחלוטין לעניין זה. אך דא עקא שבתוך שפעת החומר המגוון המוצע לנו כמעט ואין התיחסות לעניינים יהודיים. הנתונים הגיאוגרפיים בספרנו זה הם רקע מתבקש לתיאור החיים, הסביבה והתרבות היהודית באלגדס. ער אני לבעיתיות שבהצגת ישובים ומרחקים על פי תיאורי זקנים שאינם מורגלים בקריאת מפה וכמעט כל ההערכות והאומדנים המצויים בעבודה הם של מידענים.

עיקרו של ספר זה אינו ניתוח או תובנה, אלא יצירת פרק היסטורי, יצירת תעודה שלא היתה עד כה בעולם. זו תעודה עליה יתבססו, כך מקוה אני, ענייני מחקר אחרים על אודות תימן. מצויים בספר פרטים שרק מחקר שבעל פה ועבודת שדה מייגעת יכולים היו לחשוף, דוגמת השוואות לשוניות בין לשון החוגריה ללשון אלגדס על מנת לאמוד קרבה, לצד מבטא, הגיה, נוסחאות תפילה, מנהגים, נוהגי בית כנסת, קבורה, מלאכה, חקלאות, מסחר ועוד.

בעבודתי זו אין אני בא לנתח או לפתח תיאוריות אלא להציג נתונים היסטוריים. החומר המובא כאן אין לו כל מקור אחר והוא בחינת פעולת הצלה של אמת. מקורותי כולם הם מפי רב ולא מפי כתב. המידענים כבר מזמן אינם בינותינו ותעודה זו הינה יחידאית עד שהיום היא כבר אינה יכולה להיכתב. בענייני יהדות היה יחיא בן יודא כ'לף ביקורתי וקפדן מאוד, ממש ממחמירי בית שמאי. היה הכרח לברר מה מתוך דבריו משקף עובדות היסטוריות מוצקות ומה נאמר רק מתוך להט דתי, שאינו מעוגן בקרקע המציאות ההיסטורית. פה ושם נתגלו לי סתירות בדבריו ואף על פי כן הבאתים כמסירתם.¹⁴ הספר רואה אור שנים רבות אחרי מותו של יחיא כ'לף ואם נותרו בו שגיאות וטעויות הרי מתוך שגגה נעשה הדבר ונקווה שהקורא ידון את מאמצינו לכף זכות.

יחיא בן יודא בן סאלם לבית כ'לף היה איש חן וחסד עם החיים ועם המתים. בן מלכים בן מלכי קדם, פחיל אלעין, שסכני בשמן המור, האכילני והשקני ופרעון אין בצקלוני. חוב עולם חב אני ליחיא יודא סאלם כ'לף ולאשתו חממה בת מסלם יעקוב אלתרם, שניהם נע"ג. מקוה אני שעבודתי

14 בעבודתי לא התיחסתי כלל למוסיקת אלגדס שמעט ממנה שמור בפונותיקה הלאומית והאוניברסיטאית וזהו עניין לעצמו.

זו תצמצם במשהו את חובי הגדול אליהם. מודה אני לו על מידת הכנסת האורחים שנהג בי, על הבטחון העצום שבטח בי, על האהבה שהרעיף עלי, ועל הזכות הגדולה שנפלה בחלקי לעבוד במחיצתו. כבן דור התפר שבין גולה לגאולה זכות גדולה היתה עבורי להכיר איש זה ורחוקים דברי מלהיות מליציים. יחיא יודא כ'לף הפקיד בידי את ידיעותיו ודעותיו וידע ידע כי הם יזכו לראות אור. מקיים אני בזאת את שבועתו אשר השביעני ובטוחני שעבודתי זו תזכה למאור פנים כשם שספרי 'תימנה – מבוא לארץ החוגריה' זכה לו.

ולסיום, הערה. גם במקום שלא כתבתי זאת מפורשות יבחין הקורא בקטעים בהם יחיא מדבר. לא תמיד ציינתי זאת על מנת לא להפריע לשטף הקריאה.

אפרים יעקב

ספר שהוא שיחה – הקדמת העורך –

ספר זה נכתב על ידי ד"ר אפרים יעקב ז"ל, חוקר מוכשר, תלמיד חכמים, חזן ו'משורר' מחונן, שנפטר בטרם עת ולא זכה לראות את חיבורו נשלם ויוצא לאור. כתבתי הקדמה זו משום שהתהליך שהוביל ליצירת ספר זה הוא לא שגרתי. לכן אני מציע כאן תיאור קצר של מבנה הספר, יחסי המחבר אפרים עם המידען יחיא, וכן של עבודת העריכה, שעשויים לתרום לקריאה ולפרשנות של הטקסט.

על הספר

הספר מבוסס על ראיונות רבים שערך אפרים עם יחיא יהודה כ'לף, מהכפר אלגדס בתימן ותושב רמתיים בישראל. לספר ששה עשר פרקים, המחולקים לשני חלקים. שם הספר 'אלגדס – מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן' ממחיש יפה את שני חלקיו. החלק הראשון עוסק בתיאור כללי של המחוז והכפר, וכולל נושאים רבים שחלקם מובאים בגוף הטקסט וחלקם הלא מבוטל בהערות רבות (והדבר לא יפתיע את מי שהתוודע לכתיבתו של אפרים). החלק הראשון דן בסביבת הכפר, הממוקם באזור ד'י-ספאל, בסביבות העיר אב. כאן אנו מתוודעים לשמות יישובים רבים, ובתוכם מקומות יישוב של מוסלמים ושל יהודים, תיאור טופוגרפי של האיזור ושמות של שדות וחלקות אדמה בסביבות הכפר. בתיאור הכפרים היהודיים סביב אלגדס, מתעכב הטקסט על דמויות מסוימות באותם כפרים, רבנים, אנשי שררה ואחרים שיחיא סיפר את סיפורן. כל הכפרים הללו, ביניהם מענאל, אלדאחיה, גרשב, מקלוע ואחרים, קיימו קשרים רציפים ומשמעותיים עם הכפר הגדול והמבוסס

אלגדס, וכך נקשר סיפור תושביהן לזה של יחיא ושל אלגדס. יחיא הרבה לנסוע לצרכי פרנסתו, והספר מכיל תיאור מאלף של העיר תעזו ושל גבל ציבר, כולל הכפר אלמג'דבה שבסמוך לו ציון קברו של המשורר המפורסם מארי שלם שבזי. דרך סיפורו של יחיא אנו מתוודעים גם לטיבה ולהיקפה של התקשורת בין מחוזות שונים בתימן התחתונה, על הדומה והשונה בין תושביהם. בנוסף, בחלק זה דן הספר בנושאים שונים שהמחקר טרם נתן עליהם את הדעת, למשל על הדרך וההליכה בדרך בתימן. לבסוף, חלק זה מתאר בפרוטרוט את הכפר אלגדס, ומעשיר, מרחיב ומפתח נושאים שנזכרו במאמרו של ש"ד גויטיין¹ שעסק בכפר זה, זאת בנוסף להיבטים חדשים לחלוטין בחיי הכפר, כגון היחסים המורכבים בין בתי הכנסת באלגדס, שנדמה שרק מי שמצוי בנבכי התרבות היהודית התימנית כמחבר הספר יכול היה לרושםם. החלק הראשון מהווה אם כן רקע, מעין דיוקן הנוף האנושי והתרבותי, לחלקו השני של הספר המוקדש לסיפורו של יחיא.

החלק השני של הספר עוסק במשפחת כ'לף ובביוגרפיה של אחד מבניה – יחיא כ'לף. הערתו הקצרה של גויטיין במאמרו על כפר האורגים – "בית כ'לף, בית שעוצמתו היתה רבה", נפרשת ונפרטת בספר זה לכדי תיאור שלם ומקיף של משפחת כ'לף, משפחה עשירה ומבוססת כלכלית בתימן התחתונה. כמו מרבית בני אלגדס, גם משפחת כ'לף עסקה באריגים ובדים, אך עושרם בא להם משדות ובהמות שהיו ברשותם בנוסף למסחר. במספר פרקים סוקר הספר את עץ המשפחה הענף של משפחת כ'לף, הסבא סאלם, האב יהודה ('יודא'), נשותיהם וצאצאיהם הרבים, ולבסוף מגיע ליחיא ומגולל את סיפור חייו המרתק: החל בילדותו, לימודיו התורניים ולימוד מקצוע האריגה, הצלחתו הכלכלית, חתונתו, יחסיו המורכבים עם הגויים ועם השלטונות בתימן, ולבסוף העליה לארץ ישראל, "הגאולה" כלשון בני תימן. לאור כל האמור לעיל, ניתן לומר שספר זה מהווה צוהר לחיי כפר יהודי בדרום תימן, ומתאר באופן אינטימי תחומי חיים רבים שעל חלקם נכתב מעט עד היום.

על עבודת העריכה

פטירתו בטרם עת של אפרים הותירה את הספר במצב גולמי, כך שעבודתי כעורך היתה מרובה. השתדלתי לשמור על סגנונו המקורי של הספר, ועם

1 ראו גויטיין, דיוקנו של כפר אורגים.

זאת נדרשה עריכה משמעותית, לעיתים בשינוי זמן הכתיבה בין הווה לעבר, ולעיתים קרובות בהורדת עניינים שלמים להערות השוליים, על מנת שלא לקטוע את רצף הטקסט. מדי פעם נדרשתי להקדים או לאחר נושאים מסוימים, ולעיתים לכתוב מחדש או לבאר נקודות אחדות. עם זאת עיקרו של הספר, שפתו הייחודית, מבנהו וחלוקת הפרקים נותרו כשהיו. במקרים שבהם מצאתי לנכון להוסיף הערה על הכתוב, ציינתי זאת באמצעות סוגריים מרובעים.

במהלך העריכה עלתה שאלת הערות השוליים וההפניות לספרות מחקרית. בטיטה האחרונה שהכין אפרים הופיעו במקומות רבים הפניות לא שלמות שאפרים ביקש בוודאי להשלים. במקרים שבהם היה הדבר אפשרי, השלמתי את ההפניה. אולם, בשל האופן החלקי שבו נכתבו מרבית ההפניות היה זה בלתי אפשרי לאדם זר להתחקות אחר שביל מחשבתו של אפרים, ובחיתי להוריד אותן בעריכה. לצד זאת, כחיבור מדעי היה הספר חסר הפניות לפרסומים חשובים והכרחיים. למשל, ספרו של יצחק הולנדר אודות תימן התחתונה,² הרלוונטי עד מאוד לספר שלפנינו, אינו מופיע בהערות השוליים ואפרים בחר במקום זאת להזכיר אותו בהקדמה. השוואה מעמיקה לספרו של הולנדר היתה תורמת הרבה לספר שלפנינו. אפרים הרבה לעיין בספרו של נסים בנימין גמליאלי 'תימן בתעודות',³ וניכר כי ביקש להפנות לספר זה פעמים רבות. לעומת זאת, מקומות היישוב הרבים המוזכרים בספר לא מלווים בהפניות רלוונטיות, וניתן להשוותם לכרטסת מקומות היישוב של גויטיין⁴ וכן לספרו של משה גברא על מקומות היישוב היהודיים בתימן.⁵ בחרתי אפוא להפנות את החוקר ואת הקורא המתעניין לפרסומים שעיון בהם ישלים ויעשיר את הקריאה בספר זה, והם מופיעים בביבליוגרפיה שבסוף הספר.

בזמן עריכת הספר עסקתי בכתיבת הדוקטורט שלי אודות הארכיון התימני של פרופ' ש"ד גויטיין, שבו מצויים טקסטים שנרשמו מפהם של יהודי אלגדס בשנות ה-50. טקסטים אלו העשירו את נקודת מבטי, ושפכו לעיתים אור חדש על פרטים מסוימים שמופיעים בספר זה. לצד מקורות אלו, במהלך עבודת העריכה הזדמן לי לקבוע את מגורי במשך ארבע שנים במושב גבעת

2 ראו הולנדר, תימן התחתונה.

3 ראו גמליאלי, תימן בתעודות.

4 רשימת היישובים שבכרטסת גויטיין פורסמה אצל הולנדר, דמוגרפיה.

5 ראו גברא, אנציקלופדיה.

יערים, מושבם העיקרי של יהודי גזס בישראל. השיחות הרבות שלי עם בני המושב, ראיונות מסודרים לצד שיחות אגב אורחא בבית כנסת או בנסיעה משותפת ברכב הובילו לתובנות רבות שתרמו אף הן לעבודת העריכה של הספר. אני מודה לידידי מגבעת יערים על כך.

במהלך עריכת הספר למדתי את הניב הערבי של יהודי הכפר אלגדס וסביבתו, בפרויקט מחקר בהובלתה של ד"ר אורי שחמון מהחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית. השתתפותי במחקרה של אורי סייעה לי לבחון את המילים הערביות המופיעות לאורך הספר. בהקשר זה ראוי לציין, כי אפרים בחר באופן מודע בצד העממי של אופני הכתיבה של ערבית-יהודית בתימן, למשל בהחלפה תכופה של אותיות ה' וא' ובשימוש בכתיב מלא לציון התנועה, דבר שניכר מאוד גם בספר 'תימנה'. השתדלתי לשמור על הגמישות הזו במקרים שבהם סברתי שהדבר לא יגרום לבלבול, והשתדלתי לנקד מלים ומושגים בערבית שיכולתי להיות בטוח למדי שאני יודע כיצד לבטא אותם.⁶

חלק קטן מהראיונות שערך אפרים עם יחיא הוקלט ונשמר בארכיון הצליל שבמחלקת המוסיקה של הספרייה הלאומית. האזנה לראיונות אלו סייעה לי להבין מעט את היחסים המיוחדים שבין המספר לבין המחבר, ויתרה מכך – את טשטוש הגבולות בין שני תפקידים אלה בספר שלפנינו. את ספרו יצר אפרים מתוך שיחות רבות שקיים עם יחיא כ'לף, שיחות שהיה בהן יותר מראיון אתנוגרפי רגיל. אופן יצירת הספר דורש מאיתנו להתעכב על דמותו הייחודית של אפרים כחוקר, שניצב על התפר בין הקהילה שבה גדל, קהילת יהודי תימן, לבין עולם המחקר. שניות זו שאפיינה את אפרים השפיעה באופן מכריע על אופן עבודתו, על קשריו עם המידענים ועל כתיבתו.

מי כתב את הספר שלפנינו? של מי הקול הנובע מתוך הטקסט, של יחיא או של אפרים? אפשר לומר שהספר מהווה למעשה יצירה משותפת של יחיא ואפרים, וכל קורא יחוש בטשטוש בין שני הקולות בטקסט. אפרים מציין בסוף ההקדמה כי "גם במקום שלא כתבתי זאת מפורשות יבחין הקורא בקטעים בהם יחיא מדבר". אפרים נקט בטכניקות ספרותיות שונות שלעיתים מבדלות אותו הכותב מיחיא המידען, ולעיתים תורמות לטשטוש. כך למשל, השימוש במילה "לדבריו" מבהיר מי הדובר ומי הכותב. לצד זאת,

6 כאן המקום להפנות את תשומת לב הקורא לתעתיק העברי המלים בערבית-תימנית שבספר, בהתאם למקובל במסורת הכתיבה של יהודי תימן: כ' = ח, ד' = ז, צ' = ז, או ז, ג' = ג, ת' = ט.

חלקים שלמים בספר כתובים מתוך רושם של מסורת חיה, ממצבות את אפרים כמידען בפני עצמו.

בשעה שקראתי לראשונה את כתב היד, הרגשתי שאני מבין מה ביקש אפרים לעשות בכתיבת ספר זה. השילוב התכוף של מילים בערבית תימנית, צורות לשון עבריות הנהוגות בפי יהודי תימן (למשל 'בית כנסת גדולה', 'הביאה לו ילדים' [אשתו] ועוד), יחד עם הטשטוש בכתיבה בין קולו של החוקר אפרים לקולו של המידען יחיא, חברו יחד ליצירת חיבור שהוא ספק מחקר אקדמי ספק שיחת זקנים על ספסל בית הכנסת, ספר שניצב על התפר בין שיחה עם סבא לבין הרצאה אקדמית. בהקדמה שכתב אפרים לספר יכול הקורא להתרשם מהדרך שבה תיאר את יחיא, שיש בה לדעתי יותר מאשר הכרת התודה הרגילה של חוקר למידען. השתדלתי לשמור על גישה זו בעבודת העריכה, שבמהלכה הרגשתי כאילו שיחה מתנהלת ביני לבין אפרים. על כך אני מודה לאחיו אהרון יעקב נגאר ולפרופ' מאיר מ' ברא-אשר על שהפקידו בידי את מלאכת העריכה, והעניקו לי אפשרות לשיחה אחרונה נוספת, ארוכה ומעמיקה, עם מורי זכרו לברכה. עוד תודה לד"ר גילה פלם ולכל צוות ארכיון הצליל על עזרתם האדיבה בגישה להקלטות האתנוגרפיות. במבוא לספר 'אלוה מתימן יבוא' ציין פרופ' ברא-אשר כי שלא כמו ההיסטוריון הקלאסי, אפרים לא חיפש את ההיסטוריה רק בדפים ישנים ובארכיונים – אלא קודם כל בבני אדם. מסיבה זו, היה אפרים גם אתנוגרף וחוקר פולקלור מעולה, וניחן ביכולת להבין לעומק היבטים תרבותיים שנמצאים מתחת לפני השטח. מבחינה זו, אפרים היה יחיד במינו. הוא הכיר בכוח של מסורת מסירה בעל פה. ספרו 'תימנה'⁷ וכן ספר זה שלפנינו, מהווים למעשה כתיבת היסטוריה שבעל-פה, כפי שהוא מציין בהקדמה לספר. הכוח שבמסורת מבחינת עדות שיש לה משקל מחקרי עולה לאורך כתיבתו של אפרים. למעשה, אפרים כחוקר נמצא במצב סיפי, הוא עומד על הסף בין דור הגלות לדור ה'גאולה', וכן בין עולם המסורת שבו גדל לבין עולם המחקר. אפרים הגדיר לא פעם את זקני תימן איתם שוחח כ'אדוני היהדות'. יש בתואר זה הסמכות הבלתי מעורערת שאפרים העניק למסורת. אפרים חווה את עצמו כמתעד עולם שנעלם, במידה רבה של צדק. מידה של עצבות נסוכה על שיחותיו עם המידענים, 'זה לא עצוב לך שזה נעלם?' הוא שואל את אחד ממידעניו בהקלטה אתנוגרפית, ואני חושב שבשאלה

זו ניכר מי באמת עצוב – אפרים עצמו. אף אני יכול להזדהות עם רגשות אלה, בהאזנה לראיונות הרבים שערך, וכן כנכד שמתגעגע לסבו וסבתו. אולם, לצד האבל על מה שהיה ולא ישוב, העצב של אפרים דירבן אותו לעשייה מחקרית ולפעולות בתוך קהילתו. הוא סבב בין בתי כנסת והעביר הרצאות שונות, ובייחוד עשה נפשות לנושא המוסיקה של יהודי דרום תימן. אפרים שימש כתובת קבועה לשאלות בנושאים מגוונים ורבים, עבור ציבור של סטודנטים וחוקרים. כעת, כפי שכותב אפרים על פטירתו של יחיא כ'לף, 'הרבה מעות יש לי ואין שולחני להרצותן' – יש לנו הרבה שאלות ואין את מי לשאול. אפרים הלך לעולמו באופן מפתיע, חוקר בתנופת עשייה שהשאיר לנו מתנות רבות, וספר זה מצטרף לשורת פרסומיו החשובים ולתוצרי עבודתו כמתעד, שחשיבותם לא תסולא בפז. אולם לדידי, לצד ספריו והתיעוד העשיר שערך המתנה הגדולה ביותר שהשאיר אפרים הוא הזרע שטמן בליבם של חבריו ותלמידיו, זרע שעוד יצמיח בעזרת השם, אילן רב פארות. יהי זכרו ברוך.

תום פוגל

ירושלים תשע"ט

הפטירות של כל השנה כפי מנהג קק
ספרדים
 היום

כוללת כל עניינה: חגה חדשה ושבתה...
 אנכי כתבתי: יוחלתי והשלמתי יי היה עזרתי...
 מראש ועד סוף: יייר כשלא לבן ודיו שחור...
 מתוקן אדם לא יקרא יחמוד ויבסוף: יכנו...
 בה תוספות: מנופות ב"ג נפות: יהמה סגולות...
 וצדקות: מאיש צורף: "מה טובו בחנו: ידבר...
 גבורות וחי: ערבו: הספיק לשא כל צרכו דדק...
 נגיד ומאמן: שמה נתבנה: הפטרת שמעו...
 ג' חנה: גם תוספות ליהי בשלשים שנה: נארו...
 בשבח א תהלות יוסף: "לעגרים וגם קטנים: נתבות...
 על המקרא מכותם: הצבי לך ציונים: מתחלה ועד...
 סוף: מלכנו ה' המשיח: לבי תומנו משח: מהר...
 יקבצנו מכל רוח: מכל קצה גבול וסוף: "אז האל...
 ויבנה עיר הקודש: ועיר ציון: וגם המקדש: ונשמע...
 בו שיר חדש: על לוי כבוד ותהו"
 ובחוקדי יי בטוחתי: ועליו נשענתי: את כל...
 הקלים: ושכל השמים: איש צעיר...
 משולם: כמנו זכריה: כמנהי זכריה: כמנהי...
 עורר: יוסף: כעדיה: זמשה המנונה: עזירי...
 הנה: יחיש הקץ: וימהר הגאולה: "

אכיר
 נכתבה נה בעה"ה אגדס יע"א בשנת
 כי תקדמונו

ברכות טוב לית
 שוש"ש

כתב ידו של יודא כליף

בשם האל הגדול הנכבד והנורא אהל לכתוב הפטריות

של כל התורה

עשו

עמי

במד

ק"מ ח"ב

הפטרת בראשית בישעיה

במד

הן עבדי אתמר בו בחירי רצתה נפשי נתתי רוחי עלין משפט לגוים יוציא הא עבדי משהא אקרבינו

בחירי דאתרעי ביה מימרי אתון רוח קדשי עלוהי דיני לעממיז גלי: לא יצעק ולא ישא ולא ישמיע בחוץ קולו: לא יצורח ולא יכלי ולא ירים בכרא קליה: קנה רצוץ לא ישכור ופשתה כהה לא יכבנה לאמת יוציא משפט: ענותנא דכקנ"רעיע לא יתבר" וחשיכיא דכביצין עמי לא יטפי לקשטיה יפיק דינא: לא יכהה ולא ירוץ עד ישים בארץ משפט ולתורתו איים יחלו: לא יהלי ולא ילאי עד דיתקין בארעא דינא ולאוריתיה נגזון יבתרץ:

כה אמר האל יהוה בורא השמים ונוטיהם רוקע הארץ וצאצאיה נתן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה: בדגן אמר אה עלמא יוי" דברא שמיא ותלגון שכליל ארעא ודידהא יהיב נשמת לעם דעלה ורוחא לדמה לכין בה: אני יהוה קראתיך כצדק ואחזק בידך ואצרך ואתנך לברית עם לאורגוים: אנא יוי רביתך בקשוט ואתקיפית בידך ואתננד לקים עם לניחור עממיז: לפקוח עינים עורות להוציא ממסגר אמיר סביר כלא ישבי חשך: לפתחא עיני בית ישדאל דאנון כסכוז מן אוריתא לאפקא גלותהוז מביני עממיא דאנון דכין לאסירין ולמפרקהוז משעבוד מלכותא דאנון עגינן כ באמירי קבל: אני יהוה הוא שמי וכבודי לא אחר לא אתון